

30. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 12984. – Арк. 29.

31. Там само. – Спр. 771. – Арк. 147.

32. Там само. – Спр. 1469. – Арк. 82-83.

33. Там само. – Оп. 1. – Спр. 300. – Арк. 489 зв.; Спр. 328. – Арк. 181-192.

Марина Рейко

КАВКАЗЬКА ПРОБЛЕМА ОЧИМА БАРОНА Ф.Ф. ТОРНАУ

Давно відгриміла Кавказька війна XIX ст., проте відлуння тих подій досі бентежить думки не лише істориків. Реальність змушує переглядати сторінки минувшини та виокремлювати нові і нові контенти, щоб зрозуміти досі незбагнений матеріал. Незважаючи на те, що історія війн на Північному Кавказі в XIX ст. не обділена увагою істориків, дане явище донині містить ряд лакунів, які заважають повністю реконструювати події та закрити риторичні запитання, якими рясніє історія проблеми.

Для реалізації своєї скромної місії в справі дослідження даної проблеми ми зосередилися на вивченні ставлення населення Російської імперії до кавказького питання і якраз з цього боку звернулись до спогадів барона Ф.Ф. Торнау. Федора Федоровича можна вважати непересічною особистістю, і на користь цього свідчать факти його життя: почавши військову службу 18-річним прапорщиком і отримавши всі наступні підвищення за успіхи, закінчив її в чині генерал-лейтенанта. Наш герой служив на Кавказі в дуже складний період історії краю (1832-1849 рр.), де він став свідком багатьох історичних подій. Свого часу автор “Спогадів кавказького офіцера” був відомим “кавказцем”, і яскравим підтвердженням цього є надзвичайна популярність його творів у середині XIX ст., що засвідчили сучасники¹. Таким чином, спогади Ф.Ф. Торнау, викликавши зворотний зв'язок у читачів XIX ст., слугуватимуть у наш час характеристикою ставлення до Кавказької війни певної частини населення Російської імперії, зокрема офіцерства, що і стало метою нашої роботи.

Свої спогади про кавказький період життя Ф.Ф. Торнау починає писати у Відні, куди він призначений 1856 р. військовим агентом при російському посольстві. Тут були написані “Спогади кавказького офіцера” (1864 р.) та “Спогади про Кавказ та Грузію” (1868 р.). Після завершення служби у Відні Федір Федорович разом із сім'єю повертається до Санкт-Петербурга, де він продовжує знайомити читача з Північним Кавказом, написавши “Із спогадів колишнього кавказця” (1874 р.) та “Гергебіль” (1875 р.). Згадуючи свою роботу над мемуарами, автор зазначає: “Мої цидулки згоріли разом з будинком в Нижегородському маєтку і пам'ятати всі цифри неможливо. Добре, що події, місця, люди та все, що було ними зроблено або сказано визначного, з безпомилковою точністю відроджуються в моїй пам'яті, коли я звертаюсь думками до справ минулого”². Дані твори – це не все мемуарне багатство, залишене нам Торнау, але лише вони безпосередньо були використані як джерела даної роботи.

Найпопулярнішими свого часу стали “Спогади кавказького офіцера”, тому хочеться зупинитися на них трохи детальніше. Відомий дослідник Кавказу О.П. Берже у своєму “Етнографічному огляді Кавказу” писав: “1864 р. Торнау видав свої “Спогади кавказького офіцера”. Передаючи живу розповідь про страждання автора в полоні у горців, вони містять багато нових та цікавих

подробниць про домашній та юридичний побут абхазців та їхніх сусідів черкесів. Як за викладом, так і, головним чином, за змістом, твір Торнау належить до кращих робіт, що вийшли з-під пера наших вітчизняних діячів на Кавказі³. Матеріали Федора Федоровича ретельно використані в дослідженні історика М.Ф. Дубровіна, дослідженнях ботаніка та географа М.М. Альтова, також на його спогади спирається російський історик літератури академік М.А. Котляревський⁴. 1876 р. спогади Торнау були перекладені на французьку мову академіком М. Броссе, який високо оцінив розміщені в них факти історичного, біографічного та етнографічного характеру. 1978 р. у світ вийшла робота Г.О. Дзидзарія “Ф.Ф. Торнау та його кавказькі матеріали”, де автор дав характеристику численним матеріалам по історії, етнографії та географії Західного Кавказу на фоні біографії барона та вперше опублікував список друкованих робіт Федора Федоровича⁵. 2002 р. “Спогади кавказького офіцера” були перевидані, автори мали на меті ближче познайомити читачів з багатогранною науковою інформацією, вміщеною в ній, а також “з біографією самого Торнау, його героїчною особистістю, в якій високий інтелект, проникливий розум, спостережливість, неупередженість та тверезість поглядів гармонійно поєднуються з письменницьким талантом, науковою добросовісністю та об’єктивністю”⁶. З такою постановкою питання погоджуємось і ми, прикро лише, що дана робота недоступна для українського історика. На жаль, жоден з дослідників не зупинився саме на ставленні нашого героя до кавказької проблеми, але це не має бути дивиною, адже такий ракурс є пріоритетом постмодерної історіографії.

Цілком усвідомлюючи, що предмет нашого аналізу достатньо тонкий та не стандартний, ми вважаємо за необхідне використовувати не лише конкретно-історичний метод та його варіації, а й долучити контент-аналіз, щоб за допомогою цифр об’єктивізувати отримані результати. Даний метод уже добре зарекомендував себе в історичних дослідженнях. У рамках контент-аналізу ми вимірювали прості частоти узагальнених назв місцевого населення Північного Кавказу в усіх мемуарах барона, які стосуються кавказького періоду служби. В результаті ми отримуємо цілісну картину ставлення до горців і через призму цих висновків зможемо об’єктивніше судити про ставлення нашого героя до Кавказької війни.

Федір Федорович Торнау народився 1810 р. у старовинній дворянській родині, багато поколінь якої присвятили себе військовій службі. Батько, полковник Федір Григорович Торнау, учасник Вітчизняної війни 1812 р., дід – генерал катерининських часів. Наш герой рано став сиротою, батько загинув, коли йому було два роки. Федір Федорович отримав чудову освіту в пансіоні при Царськосільському ліцеї, 1829 р. вступив до війська та був призначений прапорщиком в 33-ій егерський полк і брав участь у кампанії проти Туреччини⁷. Служба на Балканах стала незвичайною сторінкою в житті барона, але це вже інша історія.

Після закінчення війни Ф.Ф. Торнау перевели до Санкт-Петербурга, де в департаменті генерального штабу три місяці він “просидів за маршрутним столом, звідки випросився на Кавказ, який приваблював в той час російську військову молодь”⁸. На початку березня 1832 р. молодий підпоручик залишає столицю і їде в Тифліс у штаб Окремого кавказького корпусу. Дорога видалась нелегкою, і вже на початку своєї розповіді автор відзначає своєрідну атмосферу, яка згущувалась на підступах до Тифлісу: “Подорожнього зустрічали та проводжали на станціях красномовними розповідями про лютість черкесів, про безконечні грабежі та вбивства, які чинили вони в найближчій місцевості”⁹.

Протягом подорожі кавказькій природі вдалося зачарувати нашого героя, і це перше враження сильно вплинуло на нього, проте здивували і російські укріплення та міста: “Зовнішній вигляд Ставрополя, насправді, мало корелювався з важливістю політичного значення, яким місто наділялося в очах люду, що звертає до нього свої погляди та сподівання”¹⁰.

На початку квітня 1832 р. Федір Федорович прибув до Тифліса та представився

начальнику штабу корпусу генералу Володимиру Дмитровичу Вольховському, котрий призначив Торнау завідувачем другого відділення канцелярії Генерального штабу. Через три місяці Федір Федорович познайомився і зі способами ведення воєнних дій на Кавказі під час експедиції до невеликих гірських селищ галгаєвців, які зрадили присязі імперії та приєдналися до повстання Казі-Муллі, і тому було “необхідно знищити віру горців в силу їх притонів та довести їм прикладом, що для російського війська немає непрохідних доріг”¹¹. Цю тезу вдалося втілити в життя, і вже 28 липня 1832 р. експедиція завершилась – військо повернулося до Владикавказа.

Наступним походом, який описує Торнау, стала чеченська експедиція. Автор аналізує відносини росіян з чеченцями: “На лівому фланзі Кавказької лінії найзлішими нашими ворогами були чеченці. <...> Неприязнь чеченців до росіян зростала з кожним роком, приймаючи характер непримиримої, винищувальної війни”¹². Експедиція вирушила до селища Герменчуг 8 серпня і в ході її автор зрозумів, що в Чечні росіяни змушені вести найскладнішу “лісову війну”. До того ж Торнау зазначає: “Як противники чеченці заслуговували повної поваги, і жодному війську не дозволено було нехтувати ними посеред їх лісів та гір. Добрі стрілки, люто хоробрі, кмітливі в військовій справі, як і інші горці, вони спритно вміли користуватися для своєї оборони місцевими умовами, підмічати кожну помилку та з неймовірною швидкістю надавати їй смертельний для нас оберт”¹³.

Під час облоги Герменчуга Федору Федоровичу “поталанило” на власні очі впевнитися у фанатичності газавату – в селищі залишалось 72 жителі, яким запропонували здатися, але вони обрали смерть у вогні своїх осель: “Сонце зайшло, і лише червоне полум’я пожежі освітлювало цю картину гибелі та розорення. Чеченці, які твердо вирішили померти, заспівали передсмертну пісню, спочатку голосно, потім все тихше і тихше, по мірі того, як число співаючих зменшувалось від вогню та диму”¹⁴.

Після того, як 12 вересня колона дійшла до Дарго та розорила його, почався рух у зворотному напрямку. Саме на зворотному шляху російським військам довелося, як і завжди на Кавказі, зіткнутися з певними проблемами: “У Кавказьку війну відступ був справжнім пробним каменем рівноваги, холонокровності та кмітливості командира. Всі горці, а чеченці особливо, слабо протистояли наступу та несамовито проводжали відступаючі війська, не даючи їм кроку ступити без боротьби”¹⁵. Напередодні Пасхи навесні 1833 р. вийшли нагороди за експедицію – Торнау підвищили до поручика та перевели в генеральний штаб. Стан здоров’я дозволив йому повернутися до служби лише восени 1834 р.

Наприкінці 1834 р. Торнау чекало нове завдання – він мав дослідити береговий простір Чорного моря на півночі від Гагр під виглядом горця. Експедиція була підготовлена вже в липні 1835 р., і протягом виконання цього завдання Федору Федоровичу довелося тісніше познайомитися з гірським населенням, окремі представники якого вразили автора своїми чеснотами, зокрема, один з його провідників – Хатхуа: “Високий, стрункий, загартований в трудах та небезпеці, завжди розважний та незворушний, стрілок без промаху – ця залізна людина не мала в цілій Абхазії рівного собі мисливця. <...> Він був дуже добродушним. Втома не існувала для нього; він вставав раніше і лягав пізніше всіх. Його досвід та правильний погляд на все, що стосувалось гірського життя, мали таке значення, що ніхто не мав права сперечатися з ним, і всі беззаперечно підкорялися його судженню”¹⁶. Також мандрівник зблизився зі своїм перекладачем, в якому “звук бачити товариша та любив його за добру вдачу та якість розуму, якими він відрізнявся від знайомих мені абхазців”¹⁷. Мабуть, саме таке близьке знайомство з представниками гірських народів сприяло формуванню його ставлення до кавказької проблеми.

У результаті першої експедиції до Західного Кавказу Торнау глибоко та всебічно дослідив життя гірських народів, фізичну, історичну та економічну географію краю, воєнно-стратегічні питання. Завдяки наполегливій праці Федору

Федоровичу вдалося виправити багато непорозумінь, пов'язаних з неточними даними, якими рясніли топографічні карти. До того ж Торнау познайомився з мовами та діалектами, якими користуються за Кубанню, і таким чином отримав можливість уперше систематизувати племена горців, що живуть навпроти правого флангу Кавказької лінії. Незабаром нашого героя підвищили до чину штабс-капітана.

На початку вересня 1835 р. був розроблений другий маршрут експедиції до східного берега Чорного моря, яка також завершилась вдало. Торнау в своїх доповідях наголошував на слабкості невеликих укріплень кавказького узбережжя, які в мирний час блокували горці, а у випадку європейської війни та появи ворожого флоту нездатних витримати бомбардування з моря: "Важко було зрозуміти, з якою метою будували редут, де він нічого не захищав, окрім солдат, які його обороняли; а навіщо вони тут знаходились і, до того ж, в числі лише однієї роти, ще менше було зрозумілим"¹⁸. Наш герой аналізує дану ситуацію та приходиться до висновку: "На лихо, в той час на Кавказі робили безліч подібних помилок. Невпинно займали місцевість без усілякої необхідності, будували укріплення, непристосовані ані до умов краю, ані до способу ведення війни, розміщали в них гарнізони надто слабкі для того, щоб утримувати в страху жителів, роздрібнювали таким чином свої сили, війська схилили без усілякої користі хворобам та бідам, а горцям надавали такими мірами можливість грабувати та обкрадати російських солдат"¹⁹. Висновки Торнау цілком підтвердилися подіями Кримської війни.

1836 р. таємне дослідження морського узбережжя від р. Сочі до Геленджика знову доручили Торнау. Але цього разу ініціативу розробки операції було передано командувачу Кубанської кордонної лінії генералу Г.Х. Зассу, через що в провідники Федору Федоровичу дали неперевірених людей. В ніч з 9 на 10 вересня зрадники видали Торнау горцям, які вимагали непомірний викуп за нього: п'ять четвериків срібла або стільки золота, скільки важить полонений. Цей період життя автора був надзвичайно тяжким: "Моє становище ставало з кожним днем все нестерпнішим; кайдани, нестача одягу та білизни, бруд та голод виснажували моє тіло, а безнадійність вбивала дух. У цей час я пройшов через всі відчуття людини, приреченої на смерть"²⁰. Рівно два роки та два місяці Ф.Ф. Торнау провів у полоні. Невдалі спроби втечі лише погіршували умови його життя. Безуспішними виявилися набіги російських військ під командуванням Г.Х. Засса з метою його визволення. Нарешті, вірному другу Федора Федоровича ногайському князю Тембулату Карамурзіну вдалося викрасти полоненого в ніч з 9 на 10 листопада 1838 р.

У кінці 1838 р. нашого героя викликали до Петербурга для зустрічі з царем та поновлення сил. 1839 р. Торнау був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня та отримав чин капітана. Після тривалого одужання Федір Федорович, незважаючи на прохання друзів, залишився служити на Кавказі до 1849 р., коли він пішов у відставку. В зв'язку з Кримською війною Торнау знову вступив на службу і з 1856 по 1873 рр. служив воєнним агентом російського посольства у Відні. 1873 р. Федір Федорович стає членом Воєнно-вченого комітету Головного штабу, цього ж року йому жалували 300 десятин землі на Кавказі. 1875 р. в чині генерал-лейтенанта Ф.Ф. Торнау разом з дружиною оселився в австрійському місті Едліц, де 7 січня 1890 р. закінчився його життєвий шлях²¹.

У своїх спогадах різних років автор часто розмірковує про долю горців у Кавказькій війні, методи ведення бою проти них, про їх чесноти та вади. Торнау резюмує щодо історії Північного Кавказу: "Лише у військовій справі та озброєнні вони (горці. – Р.М.) просувались уперед; а у всьому іншому зупинились на тій сходинці, на якій були при Страбоні, що описав їх побут"²². Оскільки горці люблять волю більше, ніж життя, то з першого наближення росіян почалася війна, і Торнау впевнений, що саме воля до незалежності спонукала черкесів до боротьби, і прихилити їх може лише сила. Важливим фактором у воєнних діях проти горців Федір Федорович визначає силу мотивації, і цей показник був явно на боці

противника: “Один день схожий на інший, що було вчора – повториться завтра; всюди гори, ліс, а чеченці люті та неблаганні в битві”²³. Горці чудово володіють місцевістю – при найменшій помилці виринають з-під землі, безперервно тривожать противника, але рідко уперто захищають позицію, зате переслідують вони з несамовитістю. Проте головні досягнення місцевих жителів – в набігах, особливо в малих партіях²⁴.

Аналізуючи сучасний стан на Кавказькому фронті, Торнау приходиться до висновку: “Оборонна система, яку ми прийняли на деякий час у вигляді досвіду, виявилася зовсім незадовільною для збереження спокою. Набіги горців на наші кордони примножились та набули дуже небезпечного характеру, через що козаки не мали спокою у своїх станицях”²⁵. Серед чеснот горців автор виділяє неабияку сміливість, скромність та витривалість.

У результаті контент-аналізу текстів спогадів Торнау на виявлення кількості узагальнених найменувань місцевого населення ми виділили 1294 назви [Дод. 1]. У 56 % випадків автор вживав назви, похідні від народностей (чеченці, абхазці, дагестанці і т.п.), 17 % - неприятель, 12 % - горці, 4 % - за назвами поселень (галгаєвці, медовеевці і т.п.), 3 % - народ, 3 % - абреки, 2 % - розбійники; ворог, населення, суспільства, противник, скопище, хижак, фанатики, натовп, шайки, захисники – 3 %. Цікаво, що на початку “Спогадів про Кавказ та Грузію” Торнау згадує про загальновживану назву горців: “Хижак – офіційний термін для горців, що проривались в наші кордони”²⁶, проте сам Федір Федорович дуже рідко користується цим терміном. Ця ситуація видається нам цікавою і, власне, говорить на користь реалістичного ставлення автора до місцевого населення та Кавказької проблеми в цілому.

Торнау досить зрозуміло висловлює свою позицію щодо війн узагалі – він вважає їх великим злом, але невідворотним, доки людство не звільниться від гніту свавільства. А до того часу лише сила може зберігати порядок між людьми. Свою місію в даному питанні наш герой бачить як опір проти такого зла та захист рідного краю²⁷. Торнау вважає позицію імперії цілком справедливою, проте і боротьбу горців не раз називає війною за незалежність. На перший погляд може здатися, що в даній тезі існує протиріччя, але ми так не вважаємо. На нашу думку, Федору Федоровичу притаманна твереза оцінка ворога і ситуації: для Російської імперії того часу, зважаючи на геополітичне становище, не було іншого виходу, як не мали другого варіанту дій і горці, котрі звикли до збройної боротьби та не поважали непроханих гостей на своїй землі. Торнау це розумів і не принижував себе недооцінкою ворога, навпаки, він високо цінував їхні бойові якості і через це не був меншим патріотом своєї батьківщини. Нам здається, що якби і командний склад Окремого кавказького корпусу дотримувався такої позиції, а не вважав горців кулоно невігласів, то війна завершилась би набагато раніше.

“Давно втихла боротьба на Кавказі, давно перестали про неї говорити та думати; наче зовсім забули, скільки коштувало праці та страждань, скільки пролилося крові, перш ніж вдалося приборкати бойові племена, які його населяли”²⁸. Так вважав кавказький офіцер півтора сторіччя тому, проте сучасність доводить зовсім інше – Північний Кавказ не перестає бентежити ані дослідників, ані пересічних громадян. Саме через це і ми намагалися побудувати ретроспективний погляд, щоб повніше реконструювати події неоднозначної війни. В ході дослідження ми дійшли висновку, що наш герой Ф.Ф. Торнау не любив війну, вважав її необхідністю. Автор реалістично оцінював суперника, бачив в ньому і слабкі, і сильні сторони. Напевно, хтось може закинути Торнау лояльність до горців, але ми так не вважаємо, просто автор ставився до них як до звичайних противників, не ідеалізуючи і не принижуючи їхню гідність (адже саме така варіативність ставлення до тубільців Північного Кавказу була характерною в другій третині XIX ст.).

У “Сподах кавказького офіцера” наш герой описує дуже цікавий момент, що яскраво характеризує його ставлення до проблеми – протягом свого полону Торнау

довелося побачити сцену торгівлі жінками. Описуючи її, автор дозволяє собі відволіктись на власні переживання, але потім зазначає: “Не буду виправдовувати черкесів в цій справі, але не буду і суворо їх засуджувати...”²⁹. Нам здається, що в цій тезі викладена життєва позиція автора стосовно місцевого населення – незважаючи на безліч страждань, які принесли йому два роки полону, Федір Федорович не став зневажати цілий народ, як це часто буває. Для нього горці – вороги, але завдяки тісному знайомству з їх культурою, способом життя і людьми, врешті-решт, Торнау бачить перед собою не купу хижаків, а окремих представників, різні особистості, не об’єднані між собою розповсюдженими негативними стереотипами.

Додаток 1

Джерела та література:

1. Макарова С.Э. Барон Ф.Ф. Торнау и его воспоминания // Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – М., 2000. – С. 8.
2. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – №4. – С. 691.
3. Труды III Международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге. Т. 1. – СПб., 1879/80. – С. 307.
4. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 7.
5. Дзидзария Г.А. Ф.Ф.Торнау и его кавказские материалы. М., 1978. – 156 С.
6. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – М., 2000. – С. 28.
7. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 9.
8. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 8.
9. Там само. – С. 9.
10. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года //

Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 122.

11. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 2. – С. 435.

12. Там само. – № 3. – С. 109.

13. Там само. – С. 113.

14. Там само. – С. 128.

15. Торнау Ф.Ф. Из воспоминаний бывшего кавказца // Нева. – 1910. – № 17. – С. 12.

16. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 73.

17. Там само. – С. 64.

18. Там само. – № 9. – С. 16.

19. Там само. – № 10. – С. 73.

20. Там само. – № 12. – С. 206.

21. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 30.

22. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 130.

23. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 3. – С. 109.

24. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 132.

25. Там само. – С. 108.

26. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 8.

27. Там само. – № 4. – С. 673.

28. Торнау Ф.Ф. Гергебиль. // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – № 3-4. – С. 425.

29. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 12. – С. 206.

Володимир Меша

СВЯТА ЗЕМЛЯ У ВИВЧЕННІ ДІЯЧІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ П ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ПЕРЕДУМОВИ, ЕТАПИ, РЕЗУЛЬТАТИ

Після падіння Східної Римської імперії (Візантії) на світовій арені діяла лише одна православна імперія, яка могла претендувати на роль захисника інтересів східного християнства в рамках Вселенської православної церкви та підтримувати ідею православного прозелітизму в різних частинах світу, – Російська імперія. Зростання міжнародного впливу Росії протягом XVIII–XIX ст. та масштабів зовнішньополітичних зацікавлень Петербурга неодмінно мали призвести до посилення політики Росії на Сході і, зокрема, до виконання почесної ролі захисника інтересів православ'я в Османській імперії – державі, до якої офіційно входили конфесійні території чотирьох східних православних патріархів – Константинопольського, Александрійського, Єрусалимського та Антиохійського. Особливе місце серед названих центрів східної християнської церкви займав Єрусалимський патріархат – як колыска християнства і первісток всіх християнських церков, як світовий центр найбільших християнських святинь. Опікування цими святинями було предметом суперечок великих країн Європи і стало однією з причин невдачі для Росії Кримської війни 1853-1856 рр. з